

© Högskoleverket

LÄS 2005-10-29

HAR MUSIKEN NÅGOT ATT SÄGA?

Det finns, grovt räknat, två huvudlinjer när det gäller frågan om vad det är för något som kommuniceras genom musik. Felix Gatz använder termerna ”autonomi-estetik” och ”heteronomi-estetik” för att bestämma dessa linjer, i sin *Musik-Ästhetik in ihren Hauptrichtungen*. Den som menar att musiken är autonom tänker sig att musiken själv tillhandahåller alla väsentliga nycklar till förståelse. Musik handlar om musik och saknar helt det verbala språkets referenser till en yttervärld. Den som upplever musiken som en heteronom företeelse tänker sig, tvärtom, att dess innebörd följer ur en förmåga att på ett eller annat sätt symbolisera någon annan sfär av verkligheten. Det talas ibland om musiken som känslornas språk eller som en vision av en högre verklighet, för att bara nämna några exempel.

Genom historien finns en klar överblick för teorier som ansluter sig till det heteronoma synsättet. I det antika Grekland fanns föreställningen att olika skaltyper hängde samman med olika karaktärsdrag och att musik komponerad inom en viss skala följaktligen uttryckte dessa karaktärsdrag. Många, bland dem Platon, gick så långt som till att tro att musik gav upphov till karaktärsförändringar hos dem som lyssnade, att musiken så att säga färgade av sig på lyssnarens sinnelag.

Under renässansen skapades ett system av konventioner som kanoniserades under barocken i den s.k. figurläran, konventioner som kan spåras i många kompositioner och som den dåtida lyssnaren förväntades kunna dechiffrera. När sångaren sjöng om hur ormen i paradiset frestar våra första föräldrar lät kompositören gärna tonerna slingra sig fram över notpapperet. När texten berättar att solen går upp anvisades på motsvarande sätt en hög ton, medan nedstignandet i Hades kunde överlämnas åt en bassångare. Figurläran bygger ofta på ganska enkla analogier mellan föreställningen om en viss företeelse och de förment avbildande tonernas inbördes förhållande. Därmed inte sagt att de är renons på estetisk kraft eller tappade hela sitt inflytande efter barockens storhetstid. Lyssna t.ex. på inledningen till Kyrie-satsen i Mozarts c-mollmässa, där tonerna bildar spetsar som minner om kyrktorn och där den ena stämman läggs till den andra på ett sätt som får tornen att mångfaldigas i ett mäktigt perspektiv.

Tanken att musik inte uttrycker något utöver sig själv, att musiken väsentligen är ett autonomt fenomen, uppmärksammades inte mycket före 1800-talet. En av dem som blivit något av en banérförare när det gäller denna uppfattning är Eduard Hanslick (1825-1904). Ett musikstyckes innehåll är inget annat än de toner det består av och de former som dessa toner antar, vilket innebär att Hanslick hävdar en identitet mellan form och innehåll. Därmed framstår eventuella försök till reduktion dem emellan som poänglös – det är ju formen som är det egentliga innehållet – och därför stupar också varje försök att översätta från musik till andra språk på en principiellt oöverstiglig inkommensurabilitet. Det musikaliska uttrycket är inneslutet i sig självt och hänvisar inte till något annat än sig självt.

Måltavlan för Hanslicks kritik var de affektestetiker som ur varje musikstycke kunde utvinna formliga nebulosor av emotivt laddade uttryck. Denna estetik går ibland så långt som till att tilldela varje tonart och varje musikalisk form ett specifikt känslolinnehåll.

Hanslick använder tre huvudargument för att påvisa det ohållbara i denna sorts generaliseringar. Det första argumentet har att göra med nödvändigheten av att utveckla en musikalisk förförståelse redan innan musik kan börja upplevas uttrycka någonting överhuvudtaget. Sådana musikaliska händelser som exempelvis tema, variation, harmonisering, kontrapunkt och rytmik är inget som ligger på fenomenets yta, färdiga att plockas upp av första bästa förbipasserande. Det krävs en ordnande aktivitet hos det lyssnande subjektet för att musiken ska kunna träda fram i sin egentliga gestalt.

Hanslicks tanke är att den mentala kompetens som sätter oss i position att alls uppfatta musiken själv är specifikt musikalisk. När en lyssnare ”hör melodin” aktualiseras en uppdelning mellan för- och bakgrund som inte i något avseende är beroende av de eventuella känslor som stycket väcker. I stället handlar det här om lyssnarvana, stilförtrogenhet, musikaliskt minne och dylikt – faktorer som bara umgänget med musiken själv kan skapa. Först när medvetandet genom sin musikaliska förförståelse ordnat ljudintrycken på ett sådant sätt att musik uppstår ur den kaotiskt bullrande massan kan känsla och ande påverkas.

Hanslicks andra huvudargument berör kompositionsprocessen. Kompositörer sitter helt enkelt inte och letar efter vägar att uttrycka känslor av olika slag. De frågor som är centrala är i stället de musikaliska – vad kräver denna form, hur väl balanserar dessa teman varandra, hur klingar denna harmonik givet denna instrumentering? Kompositören ålägger sig en disciplin med vars hjälp ursprungliga idéer och motiv kan utvecklas till en färdig helhet.

Det är de strikt musikaliska frågorna och utvecklandet av musikens inre logik som är det väsentliga, inte upplevelsen av den ena eller andra affekten.

Det tredje argumentet mot känslöestetiken uppmärksammar den godtycklighet som uppstår när ett musikverk ska beskrivas i form av känslor. Vems känslor handlar det om? Kompositörens, exekutörens, kritikerns, konsertbesökarens? Och om jag igår inte upplevde samma känslor ur ett visst stycke som jag händelsevis gör idag – vilken upplevelse är då den sanna?

Problemet är att tydliga kopplingar mellan musik och affekt bara tycks kunna uppstå inom ramen för kulturella konventioner som är specifika för en viss tid och som måste läras in för att bli effektiva. Så går många av figurlärans poänger den nutida lyssnaren förbi, medan de konventioner som styr nutida filmmusik – spänningsskapande dissonanser exempelvis – förmodligen av en renässansmänniska bara skulle uppfattas som illa komponerad musik. För Hanslick är denna godtycklighet, denna brist på universalitet, ett viktigt skäl att i stället vända blicken in mot de specifikt musikaliska förloppen. Varför grubbla över den neapolitanska

sextens ”oändliga vemod” när en analys av det musikaliska materialet ger en så mycket mer objektiv bild av intervallets harmoniska och melodiska funktioner?

Som man kunde vänta har Hanslicks uppfattning inspirerat till en omfattande utveckling av de inommusikaliska analysredskapen. Särskilt viktig härvidlag har Hugo Riemann varit och bland dem som fört formalestetiken vidare kan nämnas Ernst Kurth. Ett problem hos Hanslick är dock att även om det inte går att på ett enkelt sätt sammankoppla musikaliska detaljer och mänskliga affekter så envisas män-

niskor med att få starka, ofta emotionella, upplevelser av musik. Hanslick ville inte förneka detta och syntes ibland rädd att framstå som en torr formalist, men presenterade aldrig någon idé som kunde göra den emotionella responsten till något mer än en subjektivt betingad, närmast slumpartad, bieffekt av musik.

Sven Andersson

inkommensurabel = som på grund av sin natur inte kan jämföras (som företeelse)

Uppgifter till texten

HAR MUSIKEN NÅGOT ATT SÄGA?

1. **Vad är anledningen till att textförfattaren redogör för den så kallade figurläran?**

- A Figurläran är ett av de uttryck som den heteronoma musiksynen tagit sig historiskt.
- B Figurläran kan ses som ett försök att förena den heteronoma och den autonoma musiksynen.
- C Figurläran är ett exempel på hur den autonoma musiksynen har tillämpats i praktiken.
- D Figurläran banade väg för övergången från den autonoma till den heteronoma musiksynen.

2. **Vad ansåg Eduard Hanslick om musikalisk förtrogenhet hos lyssnare, enligt texten?**

- A Att den kan störa och förminska det känslomässiga intrycket av ett verk.
- B Att den är av underordnad betydelse för en individs omedelbara musikuppfattning.
- C Att den till största delen utvecklas till följd av känslomässiga upplevelser av musik.
- D Att den är en förutsättning för att musikens väsentliga uttryck ska kunna uppfattas.

3. **”Har musiken något att säga?” – Hur skulle, utifrån textens resonemang, Eduard Hanslick mest troligt ha besvarat den frågan?**

- A ”Ja, men bara sådant som alla lyssnare förstår.”
- B ”Ja, men bara om kompositörens känslor.”
- C ”Ja, men bara om sig själv.”
- D ”Nej, det har den inte.”

4. **Vilket är textförfattarens främsta syfte?**

- A Att återge några tankar och argument ur historien beträffande förhållandet mellan musik och känslor.
- B Att redovisa vad forskningen kunnat slå fast vad gäller förhållandet mellan musik och känslor.
- C Att framföra och förklara sin egen syn på förhållandet mellan musik och känslor.
- D Att visa på de mekanismer i medvetandet som hantarer förhållandet mellan musik och känslor.

MAGBESVÄR

Förskrivningen av magsårsmedicin för funktionell dyspepsi har ökat kraftigt. Kostnaden uppgår nu till en halv miljard kronor om året. Men medlens effektivitet i det sammanhanget är inte vetenskapligt belagd, enligt en rapport från SBU, Statens beredning för medicinsk utvärdering.

Rapporten om magont bygger på en kritisk granskning, huvudsakligen av randomiserade studier – undersökningar som förmår skilja behandlingens effekter från annan påverkan.

Projektgruppen använde en strukturerad mall med kvalitetskriterier för att sovra materialet inför fortsatt granskning och sammanställning. Bara studier med högsta bevisvärde användes för slutsatser.

Funktionell dyspepsi är magbesvär i övre delen av buken där noggrann utredning inte visar någon organisk orsak eller rubbning. Effekten av syrahämmande medel vid funktionell dyspepsi är inte vetenskapligt styrkt, enligt SBU:s granskning av forskningen på området.

Bara de undersökningar där många patienter med halsbränna har ingått visar bättre resultat för syrahämmare än för placebo, blindtabletter. Eftersom halsbränna är symtom på så kallad refluxsjukdom, och inte räknas som funktionell dyspepsi, kan urvalet av försökspersoner helt eller delvis förklara resultaten, enligt rapporten.

Resultat från kliniska studier talar också mot att antibiotika skulle ingå i behandling av funktionell dyspepsi.

Den slutsatsen stärks av det faktum att den så kallade magsårsbakterien *Helicobacter pylori* är ungefär lika vanlig hos dessa patienter som hos besvärsfria personer. Inget samband har heller påvisats mellan symtomen och inflammation orsakad av *H. pylori* i magsäcken.

Magbesvär är en av de vanligaste anledningarna till läkarbesök. Omkring 3 procent av alla besök handlar om ihållande smärta eller obehag i övre delen av buken – så kallad dyspepsi.

Besvärerna kan ha många orsaker. Var tionde patient med mer än tillfälliga symtom har sår i magsäcken eller tolvfingertarmen. Något fler, ungefär var sjätte, har uppstötningar från magen till matstrupen, så kallad refluxsjukdom. Mindre än 1 procent har cancer i matstrupen eller magsäcken.

Men hos över hälften av patienterna kan man inte påvisa någon organisk orsak eller rubbning. Då blir diagnosen funktionell dyspepsi.

Oftast är det omöjligt att ställa rätt diagnos enbart med ledning av patientens symtom. Men symtomen kan ge ledtrådar. Halsbränna och sura uppstötningar, till exempel, talar starkt för reflux.

Läkemedel i gruppen NSAID, dvs. anti-inflammatoriska läkemedel som används vid led- och muskelsjukdomar, ger ofta dyspepsi och leder ibland till sår i magsäcken. I sådana fall kan det vara särskilt svårt att ställa rätt diagnos, eftersom medlens smärtstillande effekt kan maskera symtomen. Blödning och blodbrist – som i enstaka fall är livshotande – kan vara de första tecknen.

Hög dos av läkemedlet, hög ålder, samtidig kortison-

behandling och tidigare sårbildning ökar sannolikheten för sår. Det finns skäl att informera om risken för biverkningar av NSAID.

Gastroskopi är särskilt användbart för att utreda orsaken till dyspepsi och ställa rätt diagnos. Gastroskopisk undersökning med en böjlig kikare som via munnen förs in i magsäcken gör det möjligt att med hög säkerhet upptäcka sår, reflux och cancer.

En kartläggning som ingick i SBU-projektet visar att gastroskopi utförs allt oftare. År 1997 gjordes över 1 700 gastroskopier per 100 000 invånare – nära 40 procent fler än tio år tidigare.

Kartläggningen visar också att gastroskopi används olika ofta i skilda delar av landet. Orsaken är inte känd. Även väntetiden varierar betydligt men medianvärdet är 3,5 veckor.

Mellan 40 och 50 procent av svenska femtioåringar bär på bakterien *H. pylori* som bidrar till att sår bildas. Infektionen kan upptäckas med hjälp av blodprov där antikroppar påvisas. Ett test på utandningsluften ger dock säkrare resultat.

Andra metoder kräver ett vävnadsprov som tas vid gastroskopi. På vävnadsbiten görs en bakterieodling, en mikroskopisk undersökning eller ett snabbt så kallat ureas-test.

Den effektivaste behandlingen av sår i tolvfingertarmen är så kallad trippelterapi: dels syrahämmande medel av typen protonpumpshämmare, dels en kombination av två antibiotika.

Risken för nya sår i tolvfingertarmen är mycket liten efter behandling med antibiotika – här är SBU-rapportens slutsatser helt i linje med Läkemedelsverkets rekommendation. Samma effekt gäller för sår i magsäcken.

Det är vetenskapligt belagt att läkemedel som hämmar saltsyrabildningen kan läka esofagit, ett inflammatoriskt tillstånd i matstrupen som oftast orsakats av reflux, och lindra symtomen. Men av SBU-rapporten framgår också att syrahämmande medel lindrar refluxbesvärerna även hos patienter som inte har esofagit.

Vid NSAID-utlösta sår gör anti-bakteriell behandling inte någon nytta. Varken läkningen eller risken för återfall påverkas. Det saknas stöd för att behandla patienter med antibiotika inför eller under NSAID-medicinering.

Däremot läker såren bättre om patienten upphör med NSAID. Om möjligt bör det vara den första åtgärden. Bland NSAID-preparaten bör de som har minst biverkningsrisk väljas redan från början, i lägsta effektiva dos. Vid vissa kroniska ledsjukdomar kan smärtstillande medel utanför NSAID-gruppen vara lämpliga.

Hos patienter med ökad risk för NSAID-biverkningar från magsäcken ska förebyggande behandling övervägas. SBU-rapporten ger besked om vilka preparat som har visats ge bäst skydd.

Det har förekommit förslag om massundersökning av *H. pylori* i befolkningen. Syftet skulle vara att förebygga sår och cancer i magsäcken. Man vet nämligen att magsäckscancer uppträder något oftare hos personer som bär

på bakterien.

Men uppkomsten av cancer hänger sannolikt samman med andra, hittills okända faktorer hos individen och i miljön, visar rapporten. Dessutom förefaller vissa stammar av bakterien ge högre risk. SBU:s slutsats är att det krävs ökad kunskap om dessa förhållanden innan massundersökning eller riktad undersökning kan bli aktuell.

Inte heller när det gäller att förebygga sår är massundersökning meningsfullt, eftersom en stor andel av befolkningen är bärare men bara en av sex drabbas av sår.

randomisera = göra ett slumpmässigt urval

Uppgifter till texten **MAGBESVÄR**

5. Vad är enligt texten anledningen till att refluxsjukdom inte räknas in i diagnosen funktionell dyspepsi? A Refluxsjukdom kännetecknas av diffusa symtom, vilket inte är fallet med funktionell dyspepsi. B Vid refluxsjukdom kan orsaken till besvären fastställas, vilket inte är fallet vid funktionell dyspepsi. C Refluxsjukdom uppstår till följd av en bakteriell infektion, medan funktionell dyspepsi är tecken på en organisk rubbning. D Vid refluxsjukdom uppstår vanligen en rad följsjukdomar, medan funktionell dyspepsi är en följsjukdom i sig.	7. Vad talar enligt texten mot en förebyggande massundersökning av förekomsten av <i>Helicobacter pylori</i> bland befolkningen? A Det direkta sambandet mellan förekomst av bakterien och uppkomsten av sjukdom är inte tillräckligt entydigt och starkt. B Metoderna för att upptäcka förekomsten av <i>H. pylori</i> är för riskfyllda och kostsamma i förhållande till det resultat som kan uppnås. C Förekomsten av bakterien samverkar med så många olika sjukdomstillstånd att ett begränsat urval av försökspersoner inte låter sig göras. D En massundersökning är inte värd att utföra så länge tillräckligt effektiva behandlingsmetoder mot sjukdomarna i fråga saknas.
6. Vilket av nedanstående sjukdomstillstånd kan enligt texten i vissa fall framgångsrikt behandlas med antibiotika? A NSAID-utlösta sår B Sår i magsäcken C Funktionell dyspepsi D Refluxsjukdom	8. Vad framstår som det huvudsakliga syftet med den rapport som refereras i texten? A Att skilja ut magbesvär som har en tydlig orsak från magbesvär som inte har det. B Att sammanställa och dra slutsatser av den forskning som gjorts om magbesvär. C Att visa på omfattningen av de problem som magbesvär orsakar för sjukvården. D Att dokumentera och kritisera gjorda satsningar för att förebygga magbesvär.

TIDERÄKNING

Visst är det praktiskt med internationell standard. Till de mest accepterade hör standarden för tideräkning, även om det ännu finns många kulturer som åtminstone på hemmaplan använder sig av andra system än det internationella – som inte heller har varit i fullt bruk så värst länge. Muslimer räknar t.ex. sina år från profeten Mohammeds flykt till Medina (år 722 enligt vår tideräkning), och därtill är deras år påtagligt kortare än våra – de omfattar tolv månader från en (i princip observerad, men numera ofta beräknad) nymåne till nästa och innehåller således 354 eller 355 dygn. Den judiska tideräkningen utgår från ”världens skapelse” för 5 765 år sedan och har sol–mån–år liknande de muslimska, men med en trettonde månad instoppad vid lämpliga tillfällen för att året inte skall driva för mycket mellan årstiderna (det är där solen kommer in). I Nordkorea räknas åren från någon händelse i Kim Il Sung's liv (han dog 1994). Det finns många fler exempel.

I Europa användes under mer än 1 600 år den *julianska kalendern*, som infördes av Julius Caesar år 46 f.Kr. (”annus confusionis”, eller den stora förvirringens år). Dittills hade romarna begagnat sig av sol–mån–år av varierande längd, så kalendern var något rörig. Caesar bestämde att året från och med den 1 januari 45 f.Kr. (fast så kallade förstås inte han det året) skulle ha 365 dygn, utom vart fjärde år som skulle ha 366, med den extra ”skottdagen” inskjuten före ordinarie 24 februari. (Först i vår tid har skottdagen flyttats till den 29 februari.) För att samtidigt återföra vårdagjämningen till 21 mars, där den ”borde” ligga, fick året innan hela 445 dygn. Inte heller det julianska året med sina i genomsnitt 365,25 dygn går dock alldeles jämnt upp med jordens verkliga omloppstid runt solen, 365,2422 dygn. Men förskjutningen blir inte mer än ett dygn på 128 år.

Så småningom hade emellertid vårdagjämningen flyttat på sig så att den inföll allt tidigare i mars. Det vållade ett alldeles specifikt problem: när påsken (såväl den kristna som den judiska) infaller bestäms av den första fullmånen efter vårdagjämningen – även om bestämningen kunde göras på ett antal olika sätt, vilket vållade mycken strid mellan olika samfund – och efterhand hamnade den alltså allt tidigare under året, om än inte i förhållande till årstiderna. Eftersom påsken är en synnerligen viktig högtid för kristenheten, och den kristna tron totalt dominerade i Europa några hundra år in i vår tideräkning (som kom i bruk under 500-talet, efter munken Dionysios Exiguus' beräkning av när Jesus kunde ha fötts), var detta en väsentlig fråga för kyrkan.

Efter många turer tillsatte till sist påven Gregorius XIII år 1572 en kommission med uppdrag att rätta till förhållandena. Kommissionens förslag, i huvudsak ett verk av Luigi Lilio, gick ut på dels att fixera vårdagjämningen till den 21 mars, dels att fastställa det enda rätta sättet att beräkna när påsken infaller. För att nå det första målet måste ett år förkortas med tio dygn, och därefter skulle vart fjärde år vara skottår, med undantag för de sekelår som inte är jämnt delbara med 400. Gregorius påbjöd att reformen skulle gälla från och med slutet av år 1582, då den 4 oktober omedel-

bart skulle följas av den 15 oktober. År 1600 skulle få vara skottår, men inte åren 1700, 1800 och 1900. Det kvardröjande felet var bara ett enda dygn på drygt 3 000 år.

De katolska länderna var i allmänhet inte sena att följa det påvliga påbudet. Det var däremot de protestantiska, och i Tyskland, som på den tiden bestod av en mängd större och mindre stater med högst växlande bekännelse, kunde man få byta datum fram och tillbaka ganska ofta under en kort resa. Det uppstod t.o.m. verkliga strider i kalenderfrågan, och först år 1700 infördes i hela Tyskland en speciell variant av den gregorianska kalendern – skillnaden bestod i att påsken skulle bestämmas genom astronomiska observationer och beräkningar i stället för med det gregorianska fasta systemet, medan man nu kunde enas om datum. Även Danmark samt de protestantiska delarna av Schweiz och Nederländerna anslöt sig snart. År 1775 medgavs till sist även det påvliga sättet att fastställa påskdatum i dessa länder. Under tiden hade också England år 1752 infört den ”nya stilen”.

En del länder, som Ryssland och Grekland, höll fast vid den gamla julianska kalendern en bit in på 1900-talet. Det är därför den kommunistiska revolutionen i Ryssland kallas Oktoberrevolutionen, fast den ägde rum i början av november 1917 enligt vårt sätt att räkna datum.

I Sverige var man medveten om problemen med att hålla fast vid den gamla stilen, i synnerhet sedan grannen Danmark bytt system och våra tyska besittningar omgavs av tyska stater som också gjort det. Detta ledde till en del halvhjärtade reformförsök. År 1700 slopades skottdagen, vilket gjorde att vi kom i otakt med både den nya och den gamla stilen; för att råda bot på det fick år 1712 i stället två skottdagar, så att februari det året hade 30 dagar. Åren 1740–1753 användes den *celsianska kalendern* (efter astronomen Anders Celsius, 1701–1744), med en egen påskberäkning som mestadels sammanföll med den gregorianska (fast förstås med annat datum).

Till sist ansåg den svenska statsmakten att det ändå var dags att ta steget fullt ut och ansluta sig till flertalet europeiska stater. Astronomen Pehr Wargentin (1717–1783), sekreterare i Kungl. Vetenskapsakademien och ansvarig för dess almanacksutgivning, fick arbeta ut hur det skulle gå till. Eftersom år 1712 hade haft två skottdagar, medan 1700 ingen haft, hade skillnaden mot den nya stilen ökat med ett dygn och uppgick nu till elva dygn.

Reformen genomfördes genom att februari månad år 1753 blev elva dagar kortare än vanligt, så att den 1 mars följde direkt på den 17 februari. Det vill säga om man följde den gamla stilen så länge som möjligt; årets almanackor hade dubbla datum under februari, som i en spalt gick från 1 till 17, i en annan från 12 till 28! Men i huvudsak var det den första varianten som gällde. Marknader och andra tilldragelser som skulle ha infallit i slutet av februari hölls mestadels under de dagar i mars som skulle ha haft motsvarande februaridatum om inte reformen kommit.

Uppgifter till texten TIDERÄKNING

9. **Vilken förklaring ger texten till att de europeiska länderna hade så svårt att ena sig kring en gemensam kalender?**
- A Olika kristna samfund hävdade skilda sätt att beräkna tidpunkten för påsken.
 - B Olika beräkningar av årets längd skapade diskussioner om antalet skottdagar.
 - C Olika sätt att beräkna vårdagjämningen vållade oenighet om årets längd.
 - D Olika placeringar av skottdagar medförde strider om när påsken skulle infalla.
10. **Enligt texten kan bara ett av dessa datum verkligen ha infallit. Vilket?**
- A 6 oktober 1582 i Rom.
 - B 29 februari 1700 i Rom.
 - C 29 februari 1700 i Sverige.
 - D 30 februari 1712 i Sverige.
11. **Vilken funktion har skottdagen, att döma av texten?**
- A Att reglera skillnaden mellan religiös och vetenskaplig kalendertid.
 - B Att reglera skillnaden mellan juliansk och sentida kalender.
 - C Att reglera skillnaden mellan årstiders verkliga inträde och religiös tradition.
 - D Att reglera skillnaden mellan kalendertid och jordens omloppstid.
12. **Vad kan enligt texten sägas vara den övergripande faktor som avgjort hur kalendern utformats i Europa från slutet av 1500-talet?**
- A Nya tekniska/astronomiska landvinningar.
 - B Det historiska arvet från romartiden.
 - C Kyrkans starka maktställning.
 - D Motsättningen mellan stat och kyrka.

SVENSK INDUSTRIDESIGN

Vad menas egentligen med industridesign? Är det all formgivning av varor som tillverkas i serier för en anonym kundkrets? Eller enbart formgivning av ”maskiner”, till exempel lokomotiv, telefoner, flygplan?

Hur kommer det sig att en modemässigt mönstrad textil metervara brukar räknas som ”konstindustri”, medan en likaså modemässigt utformad bilkaross, estetisk in i minsta detalj, kallas ”industridesign”?

En del av förklaringen ligger i att föremålen tillhör olika världar – eller ”fält”. Uppdelningen är historisk, teknisk och yrkesrelaterad. I våra kök råder emellertid en intressant samexistens: Kylskåp och spis är typiska exempel på ”industridesign”, handdukar, porslin och bestick är med sin mer dekorativa utformning typisk ”konstindustri”. Därmed inte sagt att vitvarorna är helt rationellt utformade eller fria från dekor. Den språkliga oklarheten avslöjar en kluven inställning.

En i raden av böcker om svensk design heter *Svensk industridesign, en 1900-talshistoria*. Texten är sammanställd av 16 författare, de flesta yrkesverksamma som designer eller forskare. Tillsammans öppnar de portarna till en fascinerande och – gissar jag – för många konsthistoriker okänd värld.

Industridesign är förvisso ett utforskat område. Även om många säkert kan mycket om bil- och tågmodellernas utveckling, är den forskningsbaserade kunskapen bristfällig. Företagen har nämligen varit dåliga på att dokumentera och arkivera. Det gäller nästan alla, även om de typiska konstindustrierna, till exempel glashyttorna, haft nytta av sitt samröre med konstnärer och konstforskare och därför insett vikten av dokumentation.

Men att som här begränsa referenserna till de två senaste jubileumsböckerna, Konstfacks *Tanken och handen* och Svensk Forms *Formens rörelse*, är att tillämpa en alltför snäv gränsdragning. Under senare tider har ju en rad översiktsverk publicerats om möbler, textilier, glas och silversmide. Är det kanske så att det är ordet ”konst” som är hindret?

I det första kapitlet gör tre av författarna ett försök att skapa ett för det här området specifikt, historiskt ramverk. Bosse Sundin pekar på relationerna mellan vetenskap och konst och använder Leonardos projektteckningar som illustration. Gustav Rosell lyfter fram den visionäre ingenjören (till exempel Johan Petter Johansson som uppfann skiftnyckeln). Särskilt Gunilla Lundahl prövar ett brett perspektiv när hon skriver om konstnären som industridesigner.

Men just i fråga om konstens betydelse för den industriella formgivningen talar boken med kluven tunga, de olika författarna tycks inte vara helt eniga. Har man Leonardo som ”skyddspatron”, innebär ju detta en viss typ av programförklaring. Motsatsen är den kollektivism och motvilja mot premiering av enskilda insatser som präglar industritillverkningen i allmänhet. I min ägo har jag till exempel en elegant gammal spis, märkt ”Elektroheliös”. Vilka som står för designen upptäckte jag av en slump, nämligen Sigvard Bernadotte och Acton Björn, som 1950 bildade konsult-

företaget Bernadotte & Björn Industridesign A/S i Köpenhamn. Men detta namn finns ingenstans att läsa. Här agerar industriföretaget på samma sätt som det förindustriella samhällets mästerverkstad; lärlingar och gesäller gör arbetet (eller åtminstone grovarbetet), mästare signerar.

Att industridesignern accepterat denna relativa anonymitet kan vara ett av skälen till att forskningen inte växer snabbare inom området. Jag tror nämligen att de flesta forskare inom humaniora är mer intresserade av människor än av maskiner. Ett annat område man skulle kunna jämföra med är hemslöjden, som också är svårt att beskriva, därför att verken saknar signatur.

Skillnaden mellan en uppfinnare, en designer och en konstnär är kanske inte så stor, det har blivit tydligt genom senare tiders gränsöverskridande konstproduktion. Men innan det blev allmänt känt och accepterat att Museum of Modern Art i New York redan 1929 började köpa in verk av modern formgivning, till exempel svenskt kullager, danska möbler och italienska bilar, uppfattades kritikernas och journalisternas sätt att jämföra designprodukter med konst som ett slags parasiterande. Brunnström citerar en artikel av Pontus Hultén (i *Byggmästaren* 1/1958), där denne högdraget ondgör sig över användningen av ord som ”konst, konstnärlig, konstnär” i krasst reklamsyfte: ”Om man kan inbilla allmänheten att nya kaffekokare, plastlampor och reservoarpennor har något med konst att göra, att den som köper dem köper något av ett konstverk, då kan man lägga på några kronor på priset. Konst är något fint.”

Industrialismens samhälle skapade emellertid det hybridiska begreppet ”konsthantverk” (arts and crafts) som en desperat motbild till den rådande massproduktionen. Det har gjorts försök, men förgäves, att som ersättning återinföra någonting mer entydigt, till exempel ”nyttkonst” eller helt enkelt ”hantverk”. En nutida industridesigner undviker helst att befatta sig med såväl ”konst” som ”hantverk”. Även i sammanhang där handen säkert varit verksam – med skisser, ritningar och modellbyggen – använder man den märkligt opersonliga benämningen ”ta fram” (från engelskans ”take out”).

Pontus Hultén kan således vara lugn: I dagens designvärld skapar man inte utan man ”tar fram” till exempel en ny kylskåpsmodell, utan anspråk på konstnärlighet.

Men är det verkligen så?

Hugo Lindströms intressanta avsnitt om just kylskåpsdesign visar hur viktigt det är med uttryck. Det kan röra sig om mycket små detaljer: rundat eller rakt, tjockt eller tunt. Att bildesignen länge varit förebildlig för till exempel spisar, kylskåp och dammsugare är ett känt faktum. Här rör man sig i en värld laddad med emotioner och symboler. Är inte det konst?

Minst lika osynlig som den anonyme designern är en annan aktör, hantverkaren. De flesta böcker som skrivs om 1900-talets design bygger på industrialismens och modernismens, alltså segrarens, version, vilket inte utesluter en välvillig, men aningen nedlåtande inställning till exempelvis Wil-

liam Morris och hans idéer.

Men hade hantverkarna ingenting av värde att föra vidare in i det moderna samhället? Det råder ju idag en egendomlig diskrepans mellan värderingen av ett föremål och kunskapen om hur och av vem det tillverkats.

I Björn Linns väldokumenterade och engagerande avsnitt om tåg, spårvagnar, bilar och bussar finner jag exempel på ett mer gränsöverskridande synsätt som pekar ut glömda samband och feltolkningar.

I begynnelsen fanns tre samverkande huvudtyper av kunskap: arvtagarna till de gamla hantverksyrkena (till exempel vagnmakare) samt ingenjörerna och formgivarna. Bland illustrationerna ingår en boggievagn från 1909, ”de vackraste personvagnar SJ haft”, skriver Linn. I bildtexten lägger han till en kommentar som lyder: ”Till formskönheten bidrog också galberingen, dvs. den kurvade indragningen nedåt av vagnssidorna, *ett drag från vagnmakaryrkets formtradition*”

(min kursivering).

Det är de förstnämnda, ”arvtagarna”, och deras insats som osynliggjorts genom ingenjörernas och formgivarnas framgångsrika allians. Detta har skett i alla industriländer, men med olika snabbhet och styrka, beroende på lokala traditioner. I Sverige gick det snabbt. I *Vackrare vardagsvara*, exempelvis, skriver Gregor Paulsson 1919 att ”för konsthantverkare av den gamla skolan måste vi akta oss”. Man kan här jämföra med Bauhausmanifestets starka betoning på *samverkan* mellan hantverkaren, konstnären och arkitekten från exakt samma år!

I anslutning till Stockholmsutställningen 1930 utkämpades sedan den stora bataljen mellan traditionalister och funktionalister, vilket för lång tid framöver innebar att de förstnämnda förpassades till historiens skräpkammare.

Anne-Marie Ericsson

Uppgifter till texten SVENSK INDUSTRIDESIGN

13. Vad anger textförfattaren som en tänkbar förklaring till att forskningen på området industridesign ännu inte kommit längre än den gjort? A De enskilda formgivarna är jämförelsevis okända. B Det har inte ansetts tillräckligt seriöst att forska om föremål. C Industridesign är en förhållandevis ny företeelse. D Konst och design har inte ansetts vara baserade på vetenskap.	15. Textförfattaren diskuterar hur synen på förhållandet mellan konst och design har skiftat och använder i det sammanhanget ordet ”parasiterande”. Vad ansågs enligt texten parasitera på vad? A Kritiker och journalister ansågs parasitera på designen. B Designen ansågs parasitera på kritiker och journalister. C Konsten ansågs parasitera på designen. D Designen ansågs parasitera på konsten.
14. Vad vill textförfattaren framför allt visa med citatet ur Björn Linns bildtext om boggievagnen från 1909? A Att inflytandet från hantverksyrkena är särskilt framträdande i formgivningen av den moderna tidens nya fordon. B Att arvet från hantverksyrkena sällan får den välförtjänta uppmärksamhet som Björn Linn ger dem. C Att de gamla hantverksyrkena gett upphov till allt det som i dag delas in i konst, design och konsthantverk. D Att Björn Linn gjort en felaktig koppling mellan hantverksyrkenas traditioner och modern formgivning.	16. Vad händer, enligt textförfattaren, med konstnärns och industridesignerns yrkesroller idag? A De tenderar att utvecklas åt var sitt håll. B De tenderar att närma sig varandra. C De tenderar båda att osynliggöras. D De tenderar båda att upplösas.

SJUKSKÖTERSKEYRKET

En organiserad yrkesgrupp som använt sig av – och fortfarande använder – såväl fackliga som professionella strategier är sjuksköterskekåren. Sjuksköterskekåren är därför en intressant yrkesgrupp att studera. Men sjuksköterskekåren är även intressant i andra avseenden. Yrkets framväxt är intimt förknippad med den moderna sjukvårdens födelse. Vi kan, åtminstone vad gäller svenska förhållanden, ganska exakt datera sjuksköterskeväsens tillblivelse. Sjuksköterskan kom att utgöra ett nytt inslag i sjukhusvården och yrket saknade direkt organisatorisk anknytning eller social förbindelse med tidigare kvinnliga vårdyrken. Utövare av detta nya yrke blev därför tvungna att skapa sig en plats inom sjukvården, dvs. definiera sina arbetsuppgifter och sin position i förhållande till läkarna och redan existerande kvinnlig vårdpersonal. I stor utsträckning gjorde sjuksköterskorna detta med hänvisning till börd och utbildning. Man kan därför säga att sjuksköterskan redan från början kom att använda sig av professionella strategier.

Ett annat förhållande som gör sjuksköterskekåren intressant är att de professionella strategierna under historiens gång kommit att kompletteras av fackliga strategier. Sjuksköterskeyrket är också ett av få kvinnodominerade yrken som kan sägas utgöra en profession/semiprofession. Med profession avses här en yrkesgrupp som upprätthåller ett yrkesmonopol grundat på teoretisk kunskap och som är utbildad vid högskola/universitet. Till detta kan läggas att sjuksköterskor sedan en tid tillbaka bedriver forskning inom ett eget forskningsområde och att legitimation krävs för rätten att utöva yrket.

Den svenska sjukhusvårdens expansion under slutet av 1800-talet kan till stor del härledas till 1862 års förordning om landsting. Genom denna förordning gjordes landstingen till huvudmän för sjukhusvården och gavs möjlighet att finansiera verksamheten via beskattning. I den expanderande sjukvårdens spår ökade också efterfrågan på kvinnlig arbetskraft. Biträdespersonal efterfrågades men sjuksköterskor blev också ett allt vanligare inslag i sjukvården. Även vårdens hierarkiska arbetsorganisation, med läkaren i topp följd av sjuksköterska, sjuksköterskeelev och sköterskebiträde, tog form under senare hälften av 1800-talet. En struktur som mycket väl avspeglade det omgivande samhällets klass- och könsordning.

Av tradition hade vårdarbete låg status men genom sjuksköterskornas börd och privata utbildning gav de sjukvårdsarbetet viss status. Deras position var emellertid inte starkare än att de kände sig trängda av såväl biträdespersonalen som de av sjukhusen snabbutbildade sjuksköterskorna. Ledande sjuksköterskor i landet bedömde det därför som nödvändigt att få till stånd en reglering av sjuksköterskeväsendet och en tydligare avgränsning gentemot biträdespersonalen.

Som ett led i kampen för att vinna erkännande och anseende bildades 1910 Svensk sjuksköterskeförening (SSF). Föreningen var vid denna tidpunkt inte att betrakta som en facklig organisation i den meningen att den kämpade för

medlemmarnas ekonomiska intressen. Snarare riktade SSF intresset mot behörighetsfrågor, utbildning och arbetsförmedling. En av de tidiga kärnfrågorna var att få till stånd en reglering av den sjuksköterskeutbildning som gavs vid de s.k. lasarettsskolorna. För att fylla behovet av kvinnlig vårdpersonal startade många lasarett under 1890-talet egen utbildning av sjuksköterskor. Vid sekelskiftet bedrevs sjuksköterskeutbildning vid sex lasarett. 1907 hade antalet stigit till 20 och 1914 hade antalet lasarett med egen utbildning ökat till 48.

För lasarettens var det ekonomiskt fördelaktigt att bedriva utbildning i egen regi eftersom eleverna samtidigt utgjorde billig arbetskraft. SSF hävdade emellertid att utbildningarna vid landets lasarettsskolor var av undermålig kvalitet och att dessa snabbutbildade lasarettssköterskor på intet sätt kunde jämföras med sjuksköterskor som låtit utbildas sig vid privata skolor, exempelvis Sophiahemmet i Stockholm och Röda korsets sjuksköterskeskola i Uppsala. Dessutom ansåg SSF att lasarettsskolorna tillämpade alltför liberala rekryteringsbestämmelser, dvs. att även kvinnor från samhällets mellersta och nedre skikt rekryterades. SSF kom därför att starkt driva en linje att lasarettsskolornas okvalificerade sjuksköterskor skulle förhindras att utöva sjuksköterskeyrket.

Vi kan ana att det inte enbart var vårdkvalitetsskäl som låg bakom SSF:s försök att begränsa lasarettsskolornas verksamhet. En viktig aspekt torde ha varit att skydda yrkesbenämningen ”sjuksköterska” och ”sjuksyster” från otillbörligt utnyttjande av, som man ansåg, okvalificerade sjuksköterskor. SSF fruktade nämligen att de okvalificerade sjuksköterskorna skulle rasera yrkets tilltagande status. På grund av detta kom SSF att inta en ambivalent hållning gentemot biträdespersonalen. Så länge som biträden förblev biträden och inte ”smygvägen” snabbutbildades vid sjukhusen till sjuksköterskor, ansåg man att biträdespersonalen kunde finnas kvar inom vården – dock under ledning och kontroll av sjuksköterskorna.

I en motion från 1911 försökte den socialdemokratiska riksdagsledamoten Carl Lindhagen att fästa uppmärksamheten på den otillfredsställande arbetssituationen vid landets sjukvårdsinrättningar. Vid den här tidpunkten var det inte ovanligt att sjukvårdspersonal föll offer för såväl överanstängning som smittsamma sjukdomar. Lindhagen avslutade därför sin motion med följande begäran:

... att riksdagen vill anhålla, att kungl. Maj:t måtte: Verkställa en undersökning af sjuksköterskors, sjuksköterskeelevers och öfrig kvinnlig å sjukhusen i riket eller i privatvård anställd personals arbetsförhållanden samt vidtaga de åtgärder till denna personals bästa, hvar till undersökningen kan gifva anledning (Motion 1911:289).

Den allsidiga undersökning som Lindhagen yrkat på uteblev emellertid och i utredningen som följde på motionen

marginaliserades gruppen av övrig vårdpersonal, dvs. biträden av olika slag. Utan tvekan spelade här SSF:s agerande en betydande roll. Genom föreningens egen tidning *Svensk sjukskötersketidning*, inflytelserika kontakter i riksdagen och stark support från den borgerliga kvinnorörelsen – Fredrika-Bremer-förbundet, Röda korset, Sophiahemmet, Diakonisällskapet – lyckades SSF påverka utredningens inriktning så att biträdespersonalens arbetsförhållanden aldrig kom att utredas. Det hela resulterade i att de sakkunniga i stort sett exkluderade biträdespersonalen ur utredningen. Utredningen kom i realiteten att fokusera på sjuksköterskornas och sjuksköterskeelevernas arbetsvillkor och utbildning.

Det motiv som de sakkunniga anförde var att biträdespersonalens arbetsförhållanden inom sjukvården säkerligen var bättre än de arbetsförhållanden som pigor i enskild tjänst arbetade under. Även i andra avseenden drog man i utredningen paralleller mellan biträdespersonal inom vården och tjänarinnor och pigor i privat tjänst, exempelvis beträffande arbetsuppgifter, ledighet och lön. Utredningskommittén jämställde alltså sjukvårdens biträdespersonal med pigor i privat tjänst. Vårdbiträdenas arbetsförhållanden kom på så sätt aldrig att utredas.

Lars Evertsson

Uppgifter till texten SJUKSKÖTERSKEYRKET

17. **Hur kan man bäst beskriva vårdens arbetsorganisation kring sekelskiftet, så som den framställs i texten?**
- A Som ett hinder för moderniseringar.
- B Som en vägbrytare för en mer jämställd arbetsordning.
- C Som en professionell förebild inom arbetslivet.
- D Som en avbild av samhällets sociala struktur.
18. **Hur försökte, enligt texten, sjuksköterskor skapa och försvara sin yrkesroll?**
- A Genom att höja sin kompetens och kämpa för bättre arbetsförhållanden.
- B Genom att organisera sig fackligt och kämpa för högre löner.
- C Genom att avgränsa sig mot andra grupper och kämpa för högre status.
- D Genom att öka nyrekryteringen och kämpa mot utbildningsmonopolet.
19. **I vilken mening har sjuksköterskeyrket, enligt texten, redan från början varit en profession?**
- A Definitionen av yrket har alltid baserats på utbildning.
- B Sjuksköterskeyrket har alltid varit en samhällelig angelägenhet.
- C Verksamheten har alltid varit politiskt kontrollerad.
- D Rekryteringen till yrket har alltid skett från samma samhällsgrupper.
20. **Till vad syftar resonemanget kring socialdemokraten Carl Lindhagens motion och den påföljande utredningen?**
- A Att belysa hur vården alltmer kom att bli en samhällelig och professionell verksamhet.
- B Att belysa att dåvarande riksdagen och det svenska utredningsväsendet gick i otakt med moderniseringskraven i samhället.
- C Att belysa förhållandet mellan övergripande vårdpolitiska ambitioner och sjuksköterskornas yrkesmässiga särintressen.
- D Att belysa det motstånd som socialdemokratin förde mot den tidiga privata vården.